

Юбилей

Айтхылы алим, ачык жүрекли инсан, ышангылы тенг

Бу кюнде Кыбарты-Малкыны бля Кысрачай-Черкени илмуларыны сайлы куулукчусу, филология илмулары доктору, профессор, Халкыла аралы тюрк академияны, Табыгъат академиясыны академиги Улакъланы Зейтуну жашы Махтиге жетиши жыл толды. Ол бююнлюкде тил илмубузун тарыхын тинткен, миллетибизни атын айтдырган белгилли алимлерибизден бириди.

Хар не да юйден башланады

Ол 1951 жылда 26 февралда Кыргыстанда Чүй району Дон-Арык элинде тууганды. Атасы – Улакъланы Магомметриин жашы Зейтун, анасы – Зокаланы Хаджимурзаны кызы Радимхан, акиси да халкыбызны биринчи усталарындан бол-

Бирсигени ишлегенге бля.

гъандыла. Элибизде бир ненча тѳлѳге билим бергендике.

Зейтун а Кѳндѳлен бля байламы кѳп иш этгенди. Хар не шамда тарых кружокдан, кравед кѳрмѳден башланганды. Арда уу, элден жыйылган экспонатлага жер излей, Зейтун Магомметриевич музейни кыайгысын да кѳргенди.

Алай бля тарых-этнография музейи ачканды. Анга иги кѳсѳк заманы тамгалык этил да турганды. Андан сора да, ол «Бурунгулуу таурхула бля халпарла», «Кѳндѳлен», «Малк-кар халк жомакъла» деген китابلаны жазганды, жыйышдырганды.

Миллетибизни алай кыайгысын кѳрген адамны жашы жашуу жолун ая тилибизни тинтүүге жоралганын сейр туйюлду. Махти элде шолкун бошогъанлай. Кыбарты-Малк-кар кырал университетни малк-кар тил да абадйт, орус тил бля адабият бѳлѳмѳне кирп, анда окугъанды.

Хунерликни жигитиндери

Аны бошай туруп, диплом ишин кыоруугаганды. Кырал экзамен комиссияны таматасы болуп, Нальчикке Москвадан Тил билим берген институтдан белгилли алим Амин Шагиров келгенди. Ол жашны илму бля кѳрѳшѳргѳ хунери болгъанын биринчи аныгъалганды.

Ызы бля малк-кар кафедраны таматасы, филология илмулары доктору, профессор Ахматланы Ибрагим, Махти билимин андан ары бѳдорѳргѳ, илму иши бля кѳрѳшѳргѳ сыйлаганын биллип, таупет этил, аны Кыбарты-Малк-кар илму-излем институту таматасы Хутулыяна Ханайфиге ийгенди.

ЮЙОР

«Сабийлени муратларын толтурууга болушуу хар ата-ананы да сыйлы борчуду»

Бабуент элде Каркаланы Мурадни бля Фатима тѳр сабий ѳсдорѳдиле. Таматалары Малика КѳМКУ-ну медицина колледжинде фармацевтге окуйду. Аллак атасы, Пятигорск шахарда университетте уу жаны бля Бийик билим алырга умтулуу. Омар Астровън шахарда Россей МБД-ни Суворовске училищесини экинчи курсундады. Алия Нальчикде экинчи номерли лицейдеди, гимнастика эм вокал бля да кѳрѳшеди. Ибрагим а Бабуентни шолкулуда биринчи класска жѳрѳюрдѳ.

Сабийлени аналары, Бабуентни шолкулуда малк-кар тил бля литературадан устазы Фатима бля ушак этгенбиз. Бек башы, биз билирге ийинген шарт: акъылбалык болмугъан сабийлени, фахмуларын айынтабыз деп, узакълакта жиберирге кылай кѳлѳнгендике таматала бу койорде? Тансыктыкыны кылай хорлайдыла?

«Фатима, жѳр башында битеу кыралыда, халкыла да Ата журтну сакълаунага хурмет этилдеди, нек дегенде ала бек багы-алы затны кѳруулайдыла - бизни эркинлигибизни. Алай бу сыйлы иш кѳрѳулуу да болгъаны бамды. Омар Суворовске училищени кесими сайлагън эди, атасы, сиз да анга не хайсалдан ырызлыгы-гызын бергенсиз?»

«Ачык айтанда, Омар кеси сегизинчи класска окугъуандына, военный жаны бля билим алырга сюеме, дейди. Олтурабыз да, Интернетте битеу алай окуу ийелени сартларын тинтебиз. Шѳндѳ окугъан училищесине бѳсѳрѳбиз, ары сегизинчи классдан сора да ала эдиле.

Ол улпу алим, жаш адамны сайлауна, бютонда атасыны халкыны тарыхын, маданиян сакълауда этген ишлерине хурмет этил, Махти тамата лаборант этил алганды ишлерге. Жылы ичинде халына, этимине кырал туруп, Хутуу улпу аны Москвада Совет Россияну Илмула академиясыны

Тил билим берген институту аспирантурасына да ийгенди.

Унутулмазлык дерсте

Ол анда тѳрт жыл окугъуанды. Ары баргъанлай, Махтиге тил илмуна тасхаларына бютонда терен тѳшѳнѳргѳ оюн чыккъанды. Ол затха себепли а ары баргъан таулу шалгага артыкча бек кыайгырчуу профессор Бѳзѳланы Алия этгенди. Махтини илму башчысы белгилли тюрколог Кенесбая Мусавевич Мусев а аны илму жолунда андан ары этгенди.

Анда Махти тил илму жаны бля битеу дунияга белгилли орус лингвист-тюрколог Николай Баскаков, башкыр тюрколог, филология илмулары доктору, профессор, Башкыр АССР-ни илмушуну сайлы куулукчусу Ахнеф Юлдашев, лингвист-тюрколог, монгол-ведде, филология илмулары доктору, профессор Эдхам Тенишев, тюрколог, этимолог, педагог, филология илмулары доктору, МГУ-ну профессору Эвранд Севортан а башхала бля да танышканды.

Аланы хар биринден бир затха юйренгенди. Ол дерсте уа кѳп керѳ болушкандыла Махтиге. Сѳз ючѳн, арда, сѳлѳкѳле жазылагъанда, ол «Тюрк тиллени этимология сѳзлѳгѳнѳ» автору Эвранд Севортанны сынауна танынганды.

Проблемага терен синге

Махти аспирантураны бошاپ, 1980 жылда кытайдан Нальчикке кѳчѳргѳн эди, сизни Аппак сыйласын, махтап айтаймы, ишин болушун аныгъалатам - жашны атасы шолда физкултурадан устазы, Омарны гитчелгинден ол жаны бля айныты турганды, арда белгилли тренер Герийланы Хусеиге кѳл тутушууга жѳрѳюргѳди.

Экинчи сынауубуз а орус тилде диктант эди, анда уа жетишмилли болмазлайбыз. Не букъдуруп кереклиси барды, жѳрѳгѳбиз кыыйналгъан эди, алай мен тогузунчу классдан сора да бери келирге оюн болгъанын бингѳлей: «Омар, акъылдын тѳрѳнѳмѳнѳн эсе, анта да мында окугъурга сюе эсенг, орус тили бля математиканы бу жыл кызауат этил

тмелери бююнѳгѳ кысрачай-малк-кар тили тарыхы шуаданын деген аламат илму ишлери уа кѳлѳнѳ эсперин бургъанды кесине.

Махти «Кысрачай-малк-кар тили тарыхы» деген китапна да авторду, Тюрке, Сирига, Иорданияга барып, ол кыралда жашагъан таулапны тиллерини энчиликерини юсюенден да жазгъанды ол «Этносдиаспора как модель функционирования социокультурного пространства» эмда «Диаспора – хрантизм и проводник национальной культуры» деген илму ишлерине.

Илму арада

Махти алты-жети жылды Кыбарты-Малк-кар кырал университети аны тил бля адабият кафедрасында профессор болуп ишлегенди. Анда керѳ болгъанын кѳрѳп, студентлеге, аспирантлага деп окуу китала жарадырганды. Методика жаны бля барды аны ишлери. 1993 жылда Россейни Илмула

Солдан оинга: Бапыяланлы Зарѳ, Улакъланы Махти, Аталаны Жамал, Белайяланы Мутали, Сабанчыяны Хажи-Мурат.

Магъаналы кѳшумчулук

Махти илму ишлерини саны жѳз бля алтымышдан атлагъанды. Онбешиси уа энци китапла болуп чыккъандыла. Ол санда «Миллет тилле бля бююнѳгѳ юк», Башкыланы Сетялана бля бирге «Кысрачай-малк-кар тили лексика стилистикасын юсюенден», «Орус-малк-кар школ сѳзлѳгѳнѳ» бир кызуам адам болуп жарадыргъандыла ала. Ол юч керѳ чыккъанды басмадан – 1992, 1997, 2008 жылда.

«Кысрачай-малк-кар тили аныгъалатам сѳзлѳгѳнѳ» биринчи тому – 1996, экинчиси – 2002, ючюнчюсю да 2005 жылда басмалангъандыла. Ол жуула ише юлѳш кысрачайланы башкымынде турды Улакъланы Махтини эди. Дагыда ол филология илмулары кандидаты Махияланы Людмила бля бирге «Кысрачай-малк-кар орус лингвист терминлени сѳзлѳгѳнѳ» жарадыргъанды. Махти бля Чеченланы Алийни «Тюрк тиллени жазы эсгер-

академиясыны буйругу бля илму-излем, тинтуну институтла бирдикриллди, Россейни илму академиясыны Кыбарты-Малк-карда илму арады ачыгъанды. Ол иште Махти улпу кыайын салганды. Аны алты институт киредиле. Аны ары ол Араны таматасы, техника илмулары доктору, профессор Пѳр Мацевич Иванов чакыргъан эди. 1993 жылдан бери Улакъл улпу анда аны орунбасары болуп ишлейди.

Ол илму ара кѳп магъаналы иш этди – конференция курайды, конкурс бардырады, илмуга сыймекликлери болгъан жаш алимлеге болушады... Ол жаны бля Махти кѳлѳнѳ орус тилде да хайралганды кандидатла, диссертацияларын жазгъанда, руководителли болгъанды. Аны башчылыгына бля илму жолуна чыккъанла аспамдыла.

Дагыда ол араны бир иги иши барды – узакъдагы, жуукъдагы да хайралганды электрон библиотека курагъанды. Махти кеси да техниканы ол онларына бек ырызды, илму

атлага жѳрѳюргѳди. Экинчи жаш а психологикни тестлени, орус тили, математиканы, сора физкултура жаны бля сынауаны жетишмилли оуп, экинчи курска алынганды.

«Нек экинчи курска уа? – Биз кирген кезиуде аллайла экелен эдиле. Ол эки жерге жыйырма жашчык тошѳрге сюе эдиле. Бийик баллары болгъанына ала эдиле да, Омарны ол эки жерден бирине аладыла. Алай кызуу».

«Жуукъла – тенгле, эллиле уа не айтадыла? – Мен Омарны жарык умутун билгеннимле, кыайын аманам болуму айтама да, оную этерин тилейме. Абаданла билгини-сегзини биз ойлумабиз. Анабыз мынга: «Сабийни ариу умутуну жолун кесип, жѳрѳгѳн кыыйнамагъыз. Кыайда окудса, жашаса да, Аллахны кѳлуундады, онугъузга кер, жолларын ишлеги», - дейди. Ол сѳзле жѳрѳгѳне тошѳдиле.

Сабийлени атасы да андан сора «Ушай» перге болмайды. Кѳл жуукъларыбыз – тенглерибиз: «Акъылбалык да болгуну. Астраханьга кылай жиберип койдугъуз?» - дейдиле. Барысына да анабызны сѳзлѳн кыайтарам: «Кыайда болса да,

ишлерин ары салып, башха алимле алага не багъа бичгенлерин кѳрѳрге, кѳшарга, кыоратырга да ону барды.

Даражала, сауыла

Улакъланы Махти Кыбарты-Малк-кар кырал университетни доктор диссертацияла кыоруугагъан советини члениди. Анда 1998 жылда тил жаны бля илмуу айнытырга салгъан кыайыны ючѳн «Кысрачай-Черкени илмушуну сайлы куулукчусу», юч жылдан а «Кыбарты-Малкыны илмушуну сайлы куулукчусу» деген сыйлы атланы атыгъанды.

Дагыда алим Кыбарты-Малкыны, Россейни илму академиясыны эмда аны профсоюзуну, республиканы айыргъула комитетини сыйлы куулукчусу болуп ишлейди. Бу кюнде аны Ингуш Республиканы Россейге кѳшүлгъанына аталгъан майдал бля да сауылагъандыла.

Махти 1999 жылдан бери «Известия КБНЦ РАН» деген журналы тамата редакторуну орунбасарыды. Дагыда ол «Тюркология» журналы редколлегиясыны, КѳМР-ни Парламентини халкыла аралы байламлыкыла жаны бля комитетини да члениди.

Сейрлери – кѳп тюрло

Юч этени инагы, жангъз кырандышаны билеги болгъан Махти жашауун Созайланы Салихны кызы Людмила бля байлагъанды. Ала кыз ѳсдорѳдиле. Лейла врачды. Бѳш заманы болса, Махти жуукъ-тенгиге тобел неда сѳшѳп, халпар билрге сыйоучюду. Республиканы газетлени, журналыны аныча окугъан, бля тургъан ишлеге – тилибизге, адет-тѳрелерибизге аныча жарыгъан адыз бусагъатпады. Ол ышардырѳгѳн ючѳн аны артыкчада хурмет этебиз. Спорт бля кѳрѳшѳргѳн да кыыйлады, жаяу жѳрѳюрдѳ, теннис, бильярд да ойнайды.

Иги ышларны кѳндѳлѳе кылыгъанда Махтини – ол, керти таулу кишича, имни да кызуандырырга сыйген хал-пал адамды, жандаурулуку, кыайгырлукуну юлѳсѳюду. Аны КѳМР-ни Башчысына Кечилиликни (помпилование) вѳрѳспларына кырагъан комиссияга андан айыргъан болуп эдиле кеси заманында деп бѳчѳттенлеринде, ала отуларын ала бля жартырга кѳрѳшѳргѳди.

«Коммунал жумушланы тохтатса, жаланда тѳлемегенле угъай, аланы кѳнѳшулары да апчыдыла. Алай ишин да билеме, канализацияга за-

МУСУКАЛАНЫ САКИНАТ.

Соруу-жууап

Ислам аптекалага не зап саптадыла?

«Ислам аптекала документлерине кѳре аптекала да туйюлѳде, тийши лицензиялары жокуду, теш жалларында окууны «атка» деген сѳз жазылмады, - деп халпардыла Росдрвндрнатору Ингушетияда управленисынды. – Кѳрѳмѳдѳсѳне кѳре ол тѳрѳле тѳкенди, анда минчакъла эм муслиман керекле, аны бля бирге уа ашха биологиялы актив кышакъла да сагъадыла. Алай затлага лицензия излемейди, аны ючѳн биз адыла тинтѳиле да бардырмабиз. Ислам БАД-ла, тѳрѳенде, битим кырумалдан жарадырылдыла: кырдык, урлукча эм жаула, азыркы иш жаула хайырланалдыла, сѳз ючѳн, кызыкны. Асламысында ол препаратланы кыражыгъарда негиз кыстан – Индияда ѳсген терекни кыражыгъундан хазырлайдыла. Алай кышакъланы бир-бирлерин теш кыралладан келтиредиле, алай кѳбѳсѳн Дагыстандан да аладыла, анда кырдык бля багыу иш айнады.

Ислам БАД-ла кертиси бля да Ингушетияда бек изленди, алай толусунай ала бля багылыгыра сыйгенде да жокудыла. Жѳрѳкчуде, аланы врачла жазгъан медицинале бля бирге ичедиле».

Буады Алъгеймерген кыоруулаймыкы?

Сорууга РАН-ны Сибирьде бѳлѳмѳнѳ Цитология эм клетка институту президенти Сергей Багуин жууаплайды:

«Биринчи керѳ шақты сорюню будайны ѳфиолида жыйырмакы ѳмѳрнѳ аллында тапхандыла. Ол киик будайны табыгъат мутагъисы эди, антоцианы да кѳбѳрѳк болгъан. Алай ол заманда алимле ол биологиялыкъошакъны хайырлыгыгъын альска билмей эдиле эм анга мал шаш жаруулу битимгеча сейрлери болушады.

Бусагъада биз аны бля багылып тургъан чыкханланы эспери кетмегенлерин эм нейронланы жангыртылгъанларын бѳгитип айтабыз. Будайны тѳрѳсѳн Альягеймерген бля Паркенсон болдурмагъа багыуда хайырлангъа болгуну билебиз.

Екинчюе ючѳн токуу ѳчѳлѳтѳнѳне тыяркъыбыдыла?

Екатеринбургда сегиз адам ѳлген ол тошѳнѳн сора Кырал Дуамны бир кызуам депутаты чыкъл предлодениялары бля чыкъландыла. Ол ажымлы ишин сылтау жау чыракъла болгъанды, адамланы борчлары ючѳн токтарын бѳчѳттенлеринде, ала отуларын ала бля жартырга кѳрѳшѳргѳди.

«Коммунал жумушланы тохтатса, жаланда тѳлемегенле угъай, аланы кѳнѳшулары да апчыдыла. Алай ишин да билеме, канализацияга за-

гъушканы бир фатарны орунуна башхасына салгъанларын, - дейди ТПП-ны жашау журтун эм коммунал акъыл предпринимательство жаны бля комитетини председатели Андрей Широков. – Кертисин айтанда, жангы жѳрѳкчуде жарадырырга керек болуп турады – коммунал жумушла ючѳн борчланы тѳлеу жаны бля юйѳн иелерини барысына да субсидияны жууапкъына бююнларына салырга тийишдиле, ызы бля уа битеу жыйылгуну оюундан сора бору болгъанын фатарын сатып, аны бля борчланы жабарга – ол аны жангъз жашар керѳ болгъанына да кырамагъанлай. Борчларын тѳлемѳчѳлѳ бля шѳндѳгѳлѳ амалла бля кыражыгъулу кыуарга керекди, совет кезиуде болгъанына хайырланп турмагъанлай.

Бек учуз улпу кыайсы?

«Хар зат автомобильге не затны санагъанга кѳре болды. Бензин ала ишлеген бек учуз улпуга арт жылда индиялы Tata Nano саналп тургъанды, аны Делиде 3,3 млн долларга (250 миң миң) алырга болгъанды. Алай учузлугу асыры бош зат этил кыойганы ючѳн 2018 жылда аланы чыгъарулары тохтатылгъанды.

Электромобильлени бек учузуна кытайлы Wuling Mini EV саналды, 4,2 миң доллар (315 миң миң). Алай аны кызынуу сагъатха 100 километрди.

Электромобилини багысыны ючѳн ебиси аккумулятору турады, аны зардагъы уа бек кѳбѳ 200 километрге жетеди. Аккумулятору учуз эм 500 километр чыкъл бирге жетедиле, эталса, ол аламат болукчуду. Японлула жуукъ заманда алай эсеплеге жетер деп турадыла, - дейди «Авотаст-аналитикалы агентствону партнѳру Игорь Моржаретто. – Алыкъ ала этилмегени себелли дунияда эм учуз току комплекти автомобильге бизни Lada Granta саналды, аны «АвтоВАЗ» 500 миң сомгъа сагъады.

Жалгъан кыан не заманга чыгарылымакы?

«Жалган (искусственный) кыаны жарадырырга кѳп керѳ юрѳшгендике, - деп халпардыды «Атлас» медицина араны врач-генетики Александр Резник. – Алай бля 2020 жылда японлу алимле аны аналогун жарадыргъандыла, ол липид болѳкчуды бля тромбоцитлерден эм эритроцитлерден курагъанды. Ол жыл чыкъл бир заманы тюрленмѳлѳ сакъланды, кыаны кыайсы группасына да келишеди.

Алай адамлада сынаула альска бардырламагъандыла, алимлени асламысы аны дурус дармемдиле. Жалган кыан керѳтин алыштырламады, ол гемостазны кереклисиа толусунай бардырламады.

Федерал газетлени материалларына кѳре ЖАНГУРАЗЛАНЫ Нажабат жазылагъанды.

«Федерал газетлени материалларына кѳре ЖАНГУРАЗЛАНЫ Нажабат жазылагъанды.

атлага жѳрѳюргѳди. Экинчи жаш а психологикни тестлени, орус тили, математиканы, сора физкултура жаны бля сынауаны жетишмилли оуп, экинчи курска алынганды.

Сиз аны жашгызыны юлѳсѳнѳде кѳресиз. Алия уа Нальчикде жуукъларыгъызда нек жашайды? – Алия байрым кон ингерде Бабуентде болды, шабат, сопу конлени элдеди. Сора ол беш конлени ичинде да биз Нальчикке кѳп керѳ барабыз, кыксасы, бир бирибизге тансык болмайды. Алия экинчи номерли лицейде окуйду эм гимнастика бля вокалды жѳрѳюрдѳ. Жѳрѳн болмак да, ишкѳстѳгѳ сыймеклиги кыалыкыды, анга кышакъыга уа ол бля бля билими да. Мени акъылма кѳре, таматала сабийлеге жарык умутларын топуруга болушурга керекдике.

Бу юйѳнѳру иныасы атасы анысы кеслерине тын, тап жоланы излемей, сабийлерин жѳрѳклерин, сайлаурын сылгагъанлары бек кѳлѳндиреди. Кырайлыбын, жѳрѳбизни, мамыр жашауубузу кыоруугагъанланы сатырларда да таулу жашла кѳп болгъанлары милдет ахыллыгъанды. Алай бля Бабуент элини жигитлени тарыхы да жазылгъанлай турукчуду.

Ушакъны БАЙСЫЛАНЫ Марзият бардырганды.

